НЯКОИ КУМАНСКИ ИМЕНА И НАЗВАНИЯ ОТ ВРЕМЕТО НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

автор: Живко Войников

Статията е написана и изнесена като доклад на научната конференция «България, българите и светът. Владетел държава и църква в Средновековните Балкани». Международна научна конференция в чест на 60-годишнина на проф. д-р Пламен Павлов, 26-28. 10. 2018 г., Велико Търново.

Куманската тема заема важно място в научните търсения на проф. Пламен Павлов. Тюркският народ на куманите има голямо значение за възстановяването на Второто Българско царство. И трите български династии, управлявали България по време на второто царство са от кумански произход, както и част от българската аристокрация в тази епоха.

Първото сигурно споменаване на етнонима **кипчак**, което е синонимно название на куманите, е около 750 г. в каменен надпис на уйгурския владетел Моян-чур (Елтериш Билге каган), който споменава че уйгурите били 50 години под зависимост от народа **къбчак**.

В арабските източници кипчаките, първо се съобщават от Ибн Хордадбех, в средата на IX в. сред племената, съседни на турфанските уйгури (държавата Кочо), а Махмуд Кашгари посочва «местността на кифчаките» близо до Кашгар.

Археологическата изява на кипчаките в IX – X в. е сросткинската археологическа култура. Тя обхваща земите около гр. Томск, поречието на р. Об и Об-Иртишкото междуречие. Формира се с миграциите на кипчакските и другите тюркски племена, асимилирали по-старите местните угросамодийски и източноирански (късносарматски) племена. При анализа на погребалния обряд се обособяват два компонента – погребения с коне, проследяващи се сред тюркските племена, потомци на племенната общност «теле» и единични погребения, без съпътстващо животно, характерни за местните традиции. Различията в количеството на тези компоненти, определят локалните варианти в развитието на сросткинската култура. В нейното развитие се очертават три хронологически етапа: VII - IX в., IX - X в. и XI - XIII в. При проследяване еволюцията на археологичните находки се вижда, че тя постоянно се изменя, в резултат на постоянния приток на номадско тюркоезично население към лесостепната зона около р. Об, което от своя страна води до постепенното придвижване на нейните носители в западна посока. По археологическите материали, разпространението на кипчакската общност (Дешт-и Кипчак) в IX – XIV в., се наблюдава на територията на Казахстан, Урал, Западен Сибир и Източна Европа. (1)

КИПЧАКИ И СРОСТКИНСКАТА АРХЕОЛОГИЧНА КУЛТУРА

Около 766 г. кипчаките племена укрепват и заемат пасищата между езерата Зайсан и Балхаш, като изместват оттам карлуките. Карлуките, отслабени от войната с уйгурите, мигрират в Седморечието, където покоряват остатъците на тюргешите.

В IX в. Кипчакския племенен съюз граничи с държавата на Караханидите на юг и уйгурите на изток до Турфан.

На север, кипчакските племена се разпространяват приблизително до линията от съвр. градове Омск-Новосибирск-Томск, на изток стига до Седморечието, а на запад постепенно преминават Волга и се приближават до черноморските степи. Големият

приток от кипчакско население води до пълното тюркизиране на Волжка България, много преди монголо-татарското нашествие. Интересен факт показващ започналата тюркизация и кипчакизация на волжките българи, дава Татищев: В 1183 г. владимирският княз Всеволод, преди похода срещу волжките българи съобщил на киевския княз Святослав II: «Половците не желаят да участват в похода, защото те с българите са от един език и род».

В своя труд «Таба-и-ал-хайаван» Шараф Ал Заман Тахир Марвази, описва тези преселения: «Сред тюрките има група племена, които се наричат **кун**. Те са дошли от земите на Китай, бягайки от китайския хан. Част от кун са християни-несториани. Напуснали са своите области заради пренаселване и недостиг на пасища. От родните им земи ги изместил народ именуващ се **кай (уранхай,** древномонголски народ, част от кумосите или кимаките**)**, който е по-силен и по-многочислен от тях. Тогава куните се преселили в земите на **шарите (сирите)**, а шарите отишли в земята на **тюркмените**. Те пък се преселили в източните земи на гузите, а гузите се преселили в земите на **печенегите**, до бреговете на Арменското море». Названието кимаки, може да се свърже с китайското название на народа **кумоси** (Kùmòxī) **庫莫奚,** в ранносредновековен китайски $k^{h}u^{H}$-mak-γei. Китайците ги смятат за част от «източните варвари» или прамонтолите дунху или сянби и ухуани. И тяхната миграция на запад, е увлякла кипчакските племена.

Сирите са мигрирали с куманите, тъй като в половецките владения се среща и топонима **Шарукан** – град на Змея, отъждествяван със Змиев в Подонието. Съотв. в унгарски sárkány – дракон, в алтайските езици *sāŕV-gan – вид риба, голяма риба, в пратюркски воден дракон, в угрофински *särkä – вид риба. (Старостин)

Неслучайно тези събития се смятат за «ново велико преселение на народите», всъщност то е поредното.

До днес етнонимът кумани, под формата **кумандинци** се е съхранил при една малка тюркска племенна група в планината Алтай, и сред **кумиките** в Източен Кавказ.

По въпроса за произходът на етнонимът **кумани/кипчаки** е писано много. Обикновено се посочват различни вторични народни етимологии, напр. от тюрк. quba – жълт, откъдето и славянското (руско) половцы, латинското фалони, също от qum – пясък, прен. смисъл жълт, жълтокос, или от тюрк. qïvçaq – удачлив, с добър късмет.

Смятам, че етимологията е свързана с прамонголското *küγün / *kümün, в писмен монг. kümün, средновек. монг. gu'un, komon, kumnət, kuw(u)n, съвр. монг. xün / kün (мн.ч. kümün), халха-монг. xün (мн.ч. xümüs), xömün, бурятски xün, калмикски kün, kümṇ – човек, в манджурски χunčixin – родственик, чувашки xunь, xunьĕ – тъст, свекър, роднина от страна на съпругата, корейски gunjung, японски gunshū – тълпа, корейски, японски gun – група, kuni – страна, древнотюрк. elgün – народ, праалтайски *kiúne – човек, народ, което е древна урало-алтайска дума, в прауралски *kojmV, *koje, селкупски kum, kup, манси kum, hum, kuj, χuj, унгарски hím, удмуртски kum, коми komi, хантски ku, kuj, саамски kuj, ненецки χājūpā – хора, човек. (2), (3) Във формирането на куманите-кипчаки взема участие и солиден угро-самодийски субстрат.

В 1070 г. куманите за пръв път се спущат по Дунав и нападат граничната унгарска област Бихар. Те се типични номади скотовъдци, и започват да заселват и на юг от Дунав, но основните им поселения са на север от реката, където поглъщат остатъците от сродните им печенеги и узи. Така стават господари на земите между Карпатите и Дунав за почти 200 години.

През X в., Константин Багренородни посочва името на тази територия като Пацинакия – земя на печенегите, а от XI до XIII в. в унгарските документи тя се нарича Кумания.

Периметърът на тяхното сезонно номадско скотовъдство е още по-голям. През зимата са минавали на юг от Дунав, а през лятото се оттегляли на север към Карпатите.

В 1078 г. куманите минава Дунав и воюват с Византия, като достигат до Адрианопол. Нападението им предизвиква въстанието на павликянина Лека в Пловдив и на българина Добромир в Месемврия.

В 1087 г. кумани, печенеги и унгарци извършват съвместно нападение срещу Византия. Тогава българинът Сеслав използвайки куманите вдига бунт в Дръстър.

В 1088 г. печенежкият вожд Татуш извиква куманите за съвместен поход срещу Византия, но възникват противоречия по подялбата на плячката. Византийският император Алексей Комнин използва неразбориите и настройва куманите срещу печенегите.

В 1091 г. куманите минават на византийска страна и разгромяват окончателно печенегите, в битката при Левунион близо до устието на р. Марица при Енос. Византийците заселват пленените печенези в българските земи, които се разтварят в българския етнос. Основните печенежки заселвания са в Североизточна България, Добруджа (вкл. Северна), отчасти и в Западна България, Софийско, по поречието на Дунав и в Мъгленско в Южна Македония.

В 1094 г. куманите водени от вождовете Тугоркан и Боняк, са разбити от ромеите край Адрианопол, а после и при изтеглянето им през проходите на Източна Стара планина, византийците пленили повече от 3000 души, които заселили в българските земи, в Софийско и Нишко, като военни колонисти (стратиоти).

Около 1106 г. друга голяма група кумани, прогонена от Киевска Русия, се преселва в района на Плиска-Преслав. От тях са останали т.нар. «каменни баби», каменни надгробни статуи (в рускоезичната литература се наричат «изваяния», схематично изобразяващи хора и от двата пола, паметници типични за куманите), които в миналото по погрешка се приписваха на Аспаруховите българи!

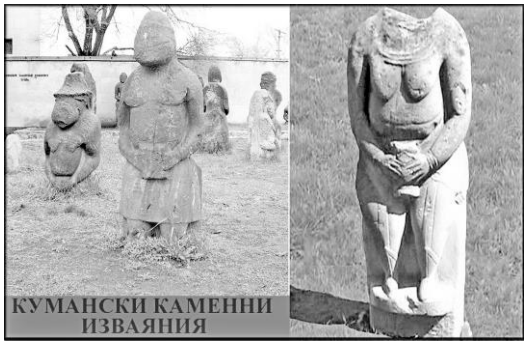
КУМАНСКИ КАМЕННИ ИЗВАЯНИЯ

Също голяма група кумани се установяват в Мъгленското поле, там, където век по-рано били заселени т.нар. мъгленски печенези. Няколко интересни грамоти от архива на светогорската лавра «Св. Атанасий» от края на XII в. свидетелстват за спор на манастира със «стратиотите кумани» за земи, обработвани от селяни-парици, които куманите самоволно отнели от монасите и не желаели да върнат на законния собственик. В една от грамотите, се четат имената на някои от куманските «войници»: Тарци, Валцандар, Таптук, Асен и др., както и формата «Команопулос», или кумански потомици, т.е. това са поне второ поколение кумани по онези места. Присъствието на кумани сред българите в Македония още във времето на византийското владичество личи и от писмата на охридския архиепископ Димитър Хоматиан (XIII в.), където срещаме фамилните имена «Коман» и «Команy». (4)

В 1114-1118 г. куманите многократно плячкосват граничните византийски предели. А в 1122-23 г., нова група от печенеги, торки (узи) и берендеи (от древнотюрк. berdin, beridänjän – десен, южен[1]), са прогонени от руският велик княз Владимир Мономах и се заселват в българските земи. Напр. от берендеите е останало названието на с. Беренде до гр. София. В Румъния като топомим или имена на села Беренде се среща основно в областта Телеорман. Берендей се среща и като фамилно румънско име.

[1] Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969 г., стр. 95.

В 1143 г. унгарските източници съобщават за трайно заселване на куманите в Дакия. В 1148 г. дори завладяват Дръстър. (5)

В 1146 г., германският хронист епископ Отон от Фрайзингер съобщава, че куманите или половците, както той ги нарича «фалони» (falones) и печенегите (pecenati) са жители на Панония. Те са дошли от Скития, но след унгарците и са също толкова диви, колкото и унгарците преди да станат християни. Фалоните се хранели със сурово и нечисто месо, от коне и от дивеч, вкл. и от диви котки. (6), (7)

Както се допуска от някои учени, по-слабо интегрираните в българската народностна среда печенези и кумани, може би са истинските прадеди на някои групи от днешните български турци в Лудогорието (Делиормана) и тюркоезичните българи гагаузи. (8)

Заселванията на куманите около столицата Търново, са оставили няколко селищни названия «Куманите» в Дряновско и Габровско, в близост до Дръстър - дунавският ръкав Борча, равнината Бараган на отсрещния бряг на реката, Телеорман също във Влашко, Видин – о-в Кумане, с. Салаш на запад от Белоградчик и с. Салаш до Неготин (думата **салаш** е куманска и озн. военен лагер, лека постройка, колиба, съхранена и в руски като шалаш), Балчик – от куманското balčïχ – глинесто, кално място, около Никопол – селата Комана и Котяна на левия бряг на Дунав, Русе-Гюргево (с. Комана по пътя за Букурещ), Ловеч – с. Дерманци, несъществуващото сега с. Караш със своята махала Куманица, Средец / София – с. Куманци, Алдимировци и др.), гр. Куманово по пътя от София за Скопие, с. Кумански брод до Скопие, с. Куманово до Призрен, също с. Кумани в Мачва, с. Кумани, с. Дръмно до Браничево, Куманово селище, споменато в грамота на Стефан Душан, намирало се в близост до Хилендарския манастир в Атон, и др. (9), (10), (11)

Вероятно с куманите е свързано и самото название Балкани, Балкан, или името на Стара планина. Да скоро «Балкан» се смяташе за османотюркско понятие, базирайки се на първото му споменаване в 1490 г. от италиански дипломат. Фасмер свързва топонима с чагатайското Balkan – хребет, възвишение, от съчетанията Böjük Balkan, Küčük Balkan – названията на две възвишения (Голям и Малък Балкхан) погълнати от тюркменската пустиня (Кунош, Маркварт). Рамстедт сравнява също с калмикското balχīn – високи брегове на сухи долини. (12) П. Коледаров (1986 г.) посочва, че названието Балкан присъства върху арабска карта بلقان balqan, 100 години преди появата на османските турци. И. Добрев посочва топонимът Balkan в унгарски документи, съотв. ороним (име на планина) Balkan (1181 г.), и ойконим (име на селище) Bulkan (1214 г.). В тюркските езици, в башкирски malkan, татарски bılkın, калмикски balkan, тюркменски balxan, киргизки Balkan-too, якутски palkan – хребет, думата произлиза от иранските езици, в таджикски balkan – планина, възвишение, било, в персийски pālkāna, пущунски pāl-kānah – висок покрив. (13)

В изворите, първата българска династия на ВБЦ Асеневци, често са наричани власи, и никой не ги нарича кумани. Според Ищван Вашари прониквайки в Паристриона, куманите са се смесили със заварените скотовъдци – власи и българи, и така е възникнала една етническа симбиоза. За средновековният човек, етническата принадлежност няма голямо значение, основното самоопределяне става на религиозен принцип. Приемайки източното християнство куманите се разтварят в тази симбиоза. Асеневци са били покръстени много преди избухването на бунта в 1185 г., дори са искали да служат в императорското армия за прония. Роберт дьо Клари намеква, говорейки за Калоян, но явно това се отнася и за по-големите му братя, че основното им занимание било отглеждането на коне, нещо типично за куманите. И не на последно

място, бунтът избухва в Паристриона, заради повишените данъци, изразяващи се в едър и дребен добитък, пряко ощетяващи скотовъдците.

Името **Асен** идва от тюркското esän – здрав, невредим, esänγü – здраве, esänlik – благополучие, esänlï – приветствам, поздравявам. (14) Под формата **Осен** е известно като име на половецки вожд, починал в 1082 г. Негов син е известният вожд Боняк. Друг половецки вожд **Асин** е бил пленен от русите в 1092 г. при гр. Белая вежа (хазарският Саркел). Сред 75 молдовски болярски фамилии, записани от Димитрий Кантемир, се среща и фамилията **Асан.** (15)

Белгун е другото име, прозвището на Асен. Съобщено е в Бориловия синодик «[91]. [На] царя Иван Асен Белгун, който освободи българския род от гръцко робство, вечна му памет».

Обикновено се извежда от тюрк. bilge – мъдрост. Но също близко по смисъл е в древнотюркски belgü – знак, признак, известен, бележит, belgülük – известност, значимост, яснота. (16) Също в кипчакски belgi - сведение, знание, признак, знак, belgili – признант, известен, очевиден, ясен, знатен, почитан. (17)

Напр. М. Фасмер съобщава, че в някои руски диалекти, думата **бельгун** означава блатна сова Strix brachyotus, като произходът е неизвестен. Става дума за куманска или татарска заемка, тъй като совата и бухала се свързват в народните представи като символ на мъдростта. (18)

Борил български цар, племеник на Калоян. В. Стоянов определя името за куманско, и посочва вероятни връзки, с boru – тъмносив или с börü – вълк, както и хидронима Борча в Румъния, и куманското родово име Borčol в Унгария. (19) Но може да се посочи още кипчакското borla – лоза, грозде, известно е и древнотюркското лично име Borluqčï, производно на лоза, в древнотюркски също bor – вино. (20), (21)

Манастър – кумански вожд, тъст на Калоян, а впоследствие и на Борил. Вероятно името е с предохранителен смисъл, в древнотюркски manastar khïrza е уйгурска манихейска молитвена фраза със значение «избави ме от злото», изразът е от средноперсийски произход. (22)

Дърман – кумански вожд, който заедно със своя полубрат Куделин създават своя кратко съществувало държава в Подунавието (в района на реките Млава и Пек). Името е широко разпространено като топоним, име на селища в България, Сърбия, Румъния. Произходът му идва от тюркския глагол *tur/*dur – стоя, отстоявам, съм, съществувам, аналог на българското Стоян. (23) Дорман е също тюркско (кипчакско) племе/род, сред татарите. (24)

Куделин – името произлиза от древнотюркското *qudul / qutul – спасявам, освобождавам, т.е. «спасител», аналог на българското Спас. (25) Опитът да се обясни с българското **къделя**, който се среща в българската и сръбската литература, не е удачен.

Тертер / Тертеровци. Името на втората династия на ВБЦ, е също от кумански произход. Според Питър Бендажамин Голдън, названието на рода Тертер-оба идва от името на едноименната река Тертер или Тартар в Нагорни Карабах, приток на р. Кура, а средновековното арменско название е Trtu, в арабоезичните източници Durut, тъй като названието съвпада с името на кипчакското племе Дурут в арабоезичните източници. В 1118 г. голяма група кумани се преселват в Грузия като съюзници на грузинския владетел Давид IV (1089–1125 г.). Така че логично е реката да носи тяхното племенно име, а не обратното. Тертер може да има вероятен тотемен произход, в древнотюркски tartar е гургулица, гугутка, в ТМ езици tutug – див гълъб. Според друго мнение (П. Голъдн, Я. Пилипчук) името идва от тюрк., кипчакско tört – четири, törtär – по четири, т.е. съюз на четири племена. При казахите от т.нар. Среден жус, се среща рода **Тартули**, а при узбеките - рода **Туртоул**. В Унгария единият от приближените кумани на крал Ласло Кун, участвал в убийството му, се е казвал Tűrtél. (26), (27)

Елтимир – брат на цар Георги I Тертер. Името е куманско и означава «желязна ръка», в кипчакски el – ръка и temir – желязо. (28) Под формата Олдамур, името е познато сред куманите в Унгария. Олдамур (форма или неправилен запис на Алдомир / Елтимир) е от рода на куманския вожд Котян, който вдига бунт в 1280 г.

Бунтът е потушен и бунтовниците са прогонени на югозапад, към Срем и Мачва. По думите на унгарският хронист, магистър Рогерий, «когато преминала на другия дунавски бряг, нахлули в Мархия (Сремско-Моравската област). Разграбили най-богатите селища, като Франкавила (съвр. селище Манчелос, унг. Nagyolaszi, във Воеводина), сенатория на свети Мартин (с. Мартинци, унг. име Szentmarton, или Св. Мартин, намира се на запад от Сремска Митровица) и други, и заграбвайки голямо количество стоки, коне и добитък, разорявайки всичко по пътя си, отишли към България». (29) Вероятно Дърман и Куделин принадлежат към същите бунтовници и се установяват в Подунавието.

Иваил. Името на царят-узурпатор е получило широко разпространение в българското общество, под формата **Ивайло** – резултат от една неволна манипулация на К. Иречек, който е искал да му предаде по-славянско звучене. Единственото споменаване на това име е от Войсил Граматик, в гр. Свърлиг, който е оставил следната бележка: «Аз раб божий Константин Четец, наречен Войсил Граматик, написах книга сие в град Свърлиг **в дни царя Иваила** (**въ дни цр҃ѣ иваила**) и при епископ Нишевцем (на Ниш, Нишки) Никодим в лето 6787, индикт 7 [=1279 г.], когато гърците обсаждаха град Търново…. ». Листовете от ръкописа са намерени в с. Извор, близо до развалините на средновековния гр. Свърлиг. А това показва че Свърлиг и Нишката епархия по това време с част от България. (30)

Относно форма на името **Ивъл**, интересни пралели предлагат чувашките имена Авлай, Евлей, а името Авлай се среща и при други тюркски народности.

Ивлей е куманското название на р. Ингул. Името Ивлей и вариантите му Ивлий, Ивоил, Ивойло се среща при русите и украйнците и се смятат за тюркски (кумански) по произход. Свързват се с тюрк. ijivli – свит, сгърбен, от древнотюрк. глагол juv – свивам, натрупвам. (31) Но за произхода на личното име може да се предложи също древнотюркско javal, juvïl – спокоен, смирен, но и великодушен, милостив, или javlaq – силен, здрав. (32)

Проф. Т. Балкански смята, че името Ивъл, Иваил е еволюирало в бълг. езикова среда бързо до формата Вълo. (33)

Кордокуба е вероятното прозвище на въпр. Иваил. Той е принадлежал към по-нисшите слоеве, вероятно е бил дребен представител на служебната аристокрация от кумански произход, свободен войн с малко имение, занимаващ се със скотовъдство. Византийските източници го описват като свинар, по прякор Лахана, защото се хранел (поради бедността си) със зеле «лахана» (бълг. диал. лахна – λαχανον).

Единствен Георги Пахимер посочва името му като **Кордокува / Кордокуба** (Κορδόκουβας), което означавало на гръцки зеленчук, или зеле (λάχανο). (34)

Съвсем умишлено руският славист Серезньовски, решава, че Пахимер е предал погрешно славянската дума «бърдоква» без да има логика в този «β ← κ» преход. **Бърдоква** означава маруля, салата, синя жлъчка, и се е срещало като българска диалектна дума през XIX в. (35)

Трябва да се отчита и панслависткия прочит на българската история от руските учени на XIX – началото на XX в, което е изцяло в духа на епохата.

Значението на Κορδόκουβας като зеле, се вижда в казахски, където откриваме сходното qırıqqabat (қырыққабат) – зеле (идва от қырық – 40 и қабат – слой, т.е. зеленчук с много слоеве с много листа), или от дума подобна на карачаево-балкарското kıırdaš – целина (36), (37) Като друга възможност, допускам не буквално, а по-широко

значение на дадено прозвище, в киргизки korduk – позор, korduktuu – оскърбен, унижен и üy – дом. (38), (39) В древнотюркски qor – ущърб, загуба, вреда (40) В кипчакски öv – дом (41) Или с низш, произход, от простолюдието, от незнатен род. Т. Балкански обяснява Кордокоба чрез старобълг. **коръда** – меч, което не кореспондира с изворите.

Според проф. Т. Балкански, **Войсил Граматик** е болярският **Войсил**, младшия брат на цар Смилец. Подстригал се е за монах и е приел имато Константин Четец. (42) Името **Войсил** също е куманско и може да се обясни с древнотюркското usla – разбирам, научавам, произв. на глагола *us-, yšyl (ъšъl) - мисля, зная, умея. Това обяснява и прозвището Граматик (знаещ). (43)

Шишмановци, третата династия на ВБЦ, името идва от родоначалникът и **Шишман**, появил се в Българския Северозапад към втората половина на XIII в. Името е куманско, в кумански šiš, šišmen – оточен, подпухнал, обемен, откъдето е и бълг. шишко – дебел човек. (44) Във Влашко са познати много местни първенци «кнезове» с името **Шишман**, особено в областта Хацег, през XV – XVI в., също Шишмани, Шишманд са имена на селища в средновековна Унгария. (45)

Срацо, Срацимир, името на брата на Иван Шишман, е от кумански произход. Формата **Срацо**, е документирано в надпис на Иван Шишман от Шуменската крепост: «…поставен от бога, аз Иван Шишман, цар на българите, син на великия цар Иван Александър, дойдох в града Шумен по царско благоволение в името на царя небесен Христа, и аз, **Срацо** внук на великия епикерний **Срацимир**, написах тези слова“. Това подсказва, че името може да е с кумански произход, аналогично на куманското **Сърчан** (кумански вожд, брат на вожда Атрак). Името Сърчан и днес се среща у българи и сърби, виж името на сръбския историк Сърчан Пириватич, или българското име Сърчо и производното фамилно име Сърчеджиев. В. Стоянов го обяснявя с тюрк. serče – врабче, което е съмнително като съдържание. (46) Мога да посоча по-убедителното тюркско sarčï – спокоен, смирен. (47) По-рано името се изписваше в литературата като Страцимир, но надписът на Иван Шишман показва каква е правилната форма.

Фружин, името на българският престолонаследник, син на Иван Шишман, също показва кумански произход. Според разпространеното мнение**,** името е нетипчино за българите, и означавало «франк», «фръзъ», т.е. латинец, католик, което е твърде странно. Най-вероятно името е от кумански поризход. Напр. куманите християни са използвали думата frištä – божествен пратеник, ангел, от еднозначното перс. färištä. (48)

Чузмен или **Чъзмен** – болярин по времето на Калоян и Борил. В «Морейската хроника» се съобщава за приближен на Калоян, на име Ецузмен (Чузмен), който управлява крепостта Просек. Същият успял да проникне и да завземе временно покрайнините на Солун през 1205 г., но без крепостта, където са били укрепени латинците на Бонифаций Монфератски, под командването на неговата съпруга, тъй като маркизът отсъствал от града, зает с потушаване на бунт в Тесалия. (49)

Вероятно по времето на Борил е преместен във Видин, тъй като Стрез след 1207 г. става господар на Просек. За него съобщава и открита в Зайчарско сребърна ваза с кирилски надпис **«Чузъменъ севастъ»**. Съдът е датиран към XII – XIII в. и се съхранява в Белградския музей. (50)

Предполага се че е бил управител на Видин и вероятно е участвал в бунта против цар Борил, потушен с унгарска помощ. В древнотюркски čïz – внезапно, стряскащо, кипчакски čüst – бързо, подвижно, ловко, чувашки čas – бързо, ловко (виж българското диалектно завчас – бързо «ела завчас» – ела веднага, бързо, а не за 1 час, както повърхностно би се обяснило), т.е. Чъзмен – бърз, ловък. (51), (52)

Белаур – брат на цар Михаил Шишман. Обикновено в българската литература, се обяснява повърхностно, с хипотетичен сръбско-унгарски произход, от Бела и Ур – княз,

аналогично на сръбското име Урош, т.е. Белаурош – «господарят Бела». Но това е много неубедително. Етимологията на името Белаур е твърде интересна, показва влашки произход и означава дракон, змей. При куманите змеят, драконът също е на особена почит (в кипчакски uran, турски evren, в ТМ езици, улчийски veren – дракон, голяма змия, вж. аналогичният бълг. календарен термин верени – змей). Предвид смесения куманско-влашки произход на един друг род, този на **Басарабите** (от куманските думи basar – държа, стискам, натискам, и oba / öv – род, дом, т.е. управляващият «държащият» властта род), основателите на Влашкото княжество, подобно явление не трябва да ни учудва, а и произхода на Шишмановци е вероятно от земята Хацег, съседна на Фогараш, през XIII в. населена със смесено влашко и куманско население. (53)

В румънски balaur, bălaur, и в албански bollë, bullar означават голяма змия, дракон, змей. В румънските легенди балаура е летящ змей обитаващ горите, владеещ изворите, отвличащ хора и нуждаещ се от човешки жертвоприношения. Аналогична е и албанската легенда за слепият змей Булар (Bullar), който проглежда само в деня на Св. Георги и изяжда първия срещнат човек.

В ирландската сага «За втората битка при Маг-Туиред», описваща сражението между племената на богиня Дану и демоните-фомори, които се водят от чудовището Балор (Balor), варианти Balur, Bolur, Bolor. В древногръцката митология Βέλλερος, Βόλουρος е герой, тракиец, сражавал се със гигантската хидра, респ. воден змей. Също в древногръцки πέλωρ означава чудовище. Думата се открива в сърбо-хърватски блавор, словенски blavor (Засавие), babor (Истрия), mlavor (Крас), blāvūr (Далмация), blaor (Шумадия), също имаме и преход на «б» в «м» в хърватски mulavar, словенски molaver – приказен змей. Днес в сърбо-хърватски «блавор» е название на вид змия. Думата се среща и в украински млавор – чудовище. Хърватският лингвист Петър Скок посочва, че думата е реликтова от предславянския субстрат[2] на Балканите. (54), (55) **Белаур** и днес е разпространено име в Молдова, което е твърде показателно, за неговия произход!

В. Стоянов посочва името **Белури** «Михал Белури», българин от Солунско записан в турски регистър от XV в. Той обяснява етимологията чрез иранската дума belur – планински кристал. (56) Смятам че по-скоро това е вариант, или неправилен запис на името Белаур.

Въпросът за куманската антропонимия при българите е подробно разгледан в трудовете на проф. Валери Стоянов. Ще си позволя да посоча някои свои наблюдения.

Биляна – име широко разпространено сред българите, особено в Македония. Обикновено се обяснява с тюркското bilen – знаещ. (57) По-скоро смятам, че е производно на кипчакското bilyän – господствам, князувам, получавам титла, т.е. Биляна – княгиня, господарка. (58) Bilän е и уйгурско име.

Крубан/Грубан, се среща при куманите и съвр. казахи. Известно е като име на унгарски и влашки феодали от XIV – XV в., явно от кумански произход. Срещало се и при българите, в турски данъчни регистри от XV в., предимно в българската етническа област Македония. В. Стоянов го свързва с арабското qurban – жертвоприношение, но с променен изговор. (59) Съществувало е и подобно тохарско име, владетел на държавата Куча в Таримския басейн, по време на династията Западна Хан, в китайска транскрипция **Цзянбин** (Jiangbin) 絳賓, възстановка в древнокитайски е krieungh-pjien, среднокитайски $ko^{r}n^{gH}$-pjin, вероятно отразява **Крунпин, Крунбин**. Произлиза от

[2] Очевидно че това е прединдоевропейска субстратна дума с пракавказки произход. В пракавказки *Ł_ahrV, чеченски böχalla, ингушки b^{h}eχal, инхокварски bekol, гунзибски begala – змия. В шумерски mušlah, muš-lah_5-gal > акадски muš(la)lahhu – голяма змия.

тохарски A krop-, тохарски B kraup-, пратохарски *kreup- / *kreup-nā, от ПИЕ *kr(e)u-bh- събирам, натрупвам, окрупнявам, т.е. името е с пожелателен характер – да е спестовен, богат. (60) Или при куманите то е древно тохарско наследство.

Коте – българско име в Македония, от кумански произход, производно на името **Котян**. Произлиза от тюрк. qut – щастие, късмет, божествена предопределеност, душа, дух, жизнена сила. Известно при древните тюрки и като лично име Qotan / Qutan. (61)

Котоман – богат човек, големец, чорбаджия, богаташ, думата се е употребявала в Македония (Кратовско, Прилеп, Дебър), Алексинац (бивше българско Алексинци в Моравско), Косово, Сирничка жупа, и производното фамилно име **Котоманов(и)** се среща се предимно в Пловдив, Русе, Варна, Шабла, нямат убедителна етимология според БЕР. Вариант на името Котоман е босненското име **Котроман**, което стои в основата на последната босненска династия **Котроманичи** (Котроманићи) (1250-1463 г.). Етимологията се обяснява от куманското *köt/kötır – силен, славен, утвърждаващ се, също в кипчакски kötür – издигам се, в казахски kөteru – издигам, се, възвеличавам, прославям се, провъзгласявам се, в татарски kötırö – издигам се, преодолявам, утвърждавам, прославям. (62) В древнотюркски qodï – силен, караханидски qod/ur, якутски xot, долгански kot – преодолявам, утвърждавам, чувашки xütĕ – защитавам, отбранявам, отстоявам. (63)

Така възниква въпросът е за произхода на думата катеря се и производното катерица. Традиционно, съгласно акад. Вл. Георгиев се смята, че е трако-мизийски субстрат, родствена с алб. kërcej, рум. caţeá, caţără – подскачам, вид танц с подскоци, в арменски ts'atkel - скок. Но по-вероятно имаме куманска дума в бълг. език.

Карач – име на борец срещу турците, споменат в «Бориловия синодик». Името е куманско, но В. Стоянов го посочва като с неуточнена етимология. (64) Ал. Гаркавец посочва кипчакската дума K'aṛas със значение, образ, вид, знак, външен вид, характер. (65) В татарски karaš – поглед, взор, външен вид. (66) В древнотюркски qara – гледам, qaraq – око. (67) Така че вероятно името е означавало зорък, с остър поглед, или с красив, външен вид.

Семир – име на борец срещу турците, споменат в «Бориловия синодик». Името е от кумански произход. В кумански semir – пълен, охранен, дебел. (68), В татарски simertü – пълнеене, охраненост. (69) В древнотюркски semri – пълнеене, охраненост. (70) Смислов аналог на името Шишман.

Куманско е и названието на българската етнографска група **«торлаци»**, по-голямата част от които днес са асимилирани от Сърбия. Смятам, че техният произход е свързан с куманите на Шишман, които впоследствие се асимилират в българска среда. Едва в XIX в., младото и експанзивно Сръбско княжество окупира Тимошката област в 1833 г., и постепенно до края на века, българското население е сърбизирано, каквато е също съдбата на моравските българи, завладени от Сърбия в 1878 г.

В своя «Речник», хърватския езиковед Петър Скок, споменава определението на Вук Караджич за торлаците: «Торлак – човек който говори нито на сръбски, нито на български», т.е. на смесен междинен говор, но обяснява названието с турското tur – прост, селяк, и прави аналогия с гръцкото βούλγαρος χονδροκέφαλος – дебелоглав българин. Скок признава, че торлак / турлак означава и sjeverni Bugarin (северен българин). Или виждаме чужда за сърбите, вторична подигравателна народна

етимология. В древнотюркски turlaq означава слаб, мършав, грохнал човек, негоден, а turï – див, лош, неприятен човек, така че значението «глупак» се е развило вторично. (71) Но не това е произходът на названието **торлаци**.

Основният им поминък е бил скотовъдството, от айлажен тип. В планината, извън селото са правели «торло» или «турла», «търло», «търляк» – което ще рече високи, големи и кръгли открити кошари за лежане на овцете и козите. От думата «търло» произлиза и названието «торлак», т.е. овчар. В древнотюркски turuγ – кошара, turuγlaγ, turaγ – стан, бивак, tür – плета, връзвам, tari – плет, стена от камъни и сплетени пръчки, tarïγlïq – хамбар, изследователят на куманския език, Ал. Гаркавец, посочва следната съхранена средновековна кипчакска (куманска) дума, torla – плета, правя мрежа, плета плет, плета стена, подреждам, правя дървена ограда, което напълно обяснява откъде идва «търло». (72), (73) При торлаците е популярен израза «Одим на торло, търло, тръляк». (74)

Едно от типичните торлашки ястия е **«белмуж»**, притогвяно от сирине и брашнена каша. Произходът на думата е свързан с кипчакските езици, и е сигурно куманско езиково наследство. Изговорът «бял-мъж» е вторчина, славинизирана, народна етимология. В карачаево-балкарски bilyamukъ, кумикски bulamukъ, уйгурски bulmakъ, турски bulamaç – брашняна каша. (75), (76), (77) В БЕР се казва, че думата се среща, в унгарски balmos, румънски balmuş, което също говори за кумански произход. Ст. Младенов я обяснава с тюркското bulgamak – буламач, смесен, и изказва хипотеза, че може и да е прабългаризъм. (78) П. Скок добавя още и албанското bylmet – млечна каша, но предполага османотюркски произход, като посочва чагатайското bulamaz . каша от мляко и сирене. (79) Също в киргизки, казахски, татарски bulamыq, тюркменски bьlamaq, узбекски bьlamьq – мътеница, каша. (80) Всъщност, това е чиста куманска дума (карачаевобалкарците и кумиките са наследници на куманите), етимологията идва от смесвам, разбърквам, бърканица.

Названието **Карвуна, Карвунска земя**, е също от кумански произход. Самата дума означава «Стохълмие» и това название е документирано от източниците. Йоан Скилица пише за «Стохълмие», но и той не посочва точното му местоположение. Иначе за пръв път Карвуна е документирана в употреба по времето на Иван Асен II, като областта Карвунска хора.

Според БЕР названието прозилизало от гръцкото καρβοινάς – въглищар, латински carbo – въглища, тъй като Йоан Кантакузин го споменава в 1369 г. с името Καρβουινάς, а Пиетро Весконте го отбелязва в своята карта (1311–1320 г.) като Carbona. Разбира се, това идва от четенето на гръцката буква «β» като «б».

Друг автор, изследовател на българската топонимия Васил Миков, свързва названието с гръцкото κρουνι – извори. (81)

И двете версии не са верни, не са аргументирани, и са плод на случайни съвпадения.

В «Българската апокрифна летопис», известна като «Сказание на пророк Исая, как бе възнесен от ангела до седмото небе», се съобщава за заселването на куманите: «Исайе, възлюблени мой пророче, иди на запад от най-горните страни на Рим, отлъчи третата част от **куманите, наречени българи**, и насели земята **Карвунска**, която опразниха римляни и елини. Тогава аз, братя, по божия повеля дойдох от лявата страна на Рим и отделих третата част от куманите, и поведох ги по път, посочвайки с тръст, и ги доведох до реката, която се нарича Затиуса, и при друга река, наречена Ереуса. И тогава имаше три големи реки. И населих земята Карвунска, наречена българска; беше опустяла от елини за 130 години. И населих я с множество люде от Дунава до морето, и поставих им цар из тях: името му беше цар Слав. И този цар, прочее, насели села и градове. Няколко време тези люде бяха езичници. И този цар сътвори **сто могили** в

земята българска. Тогава му дадоха име **«стомогилен цар»**. В тези години имаше обилие от всичко. И имаше **сто могили** в неговото царство. И той беше първият цар в българската земя и царува 119 години и почина». (82)

Обикновено споменаването на куманите, се тълкува, не като етническо понятие, а в преносен смисъл, като езичници, тъй като сказанието съобщава и за Испор цар (Аспарух), който заселил цялата Карвунска земя: «Цар Испор царува на българска земя 172 години и след това го погубиха измаилтяните на Дунава. И след погубването на Испора, царя български, нарекоха куманите българи, а по-рано бяха при Испора царя езичници и безбожни и в голямо нечестие. И бяха всякога врагове на гръцкото царство през много години».

Но присъствието на етнонима кумани съвсем ясно и очевидно говори, че самото сказание е създадено след усядането и заселването на кумани в българската земя, и тяхното смесване с българите и последвалата им асимилация в българската среда, вкл. показва и възприемането на българската родова памет като своя.

Особено показателно е използването на названието Карвуна, Карвунска земя и нейното непряко посочено значение «стомогилие», «стохълмие». В народните представи районът на Добруджа и Лудогорието се наричал **Стохълмие**.

Първата сричка на названието **«кар»** може да се свърже с протоалтайското *k`ori, древнотюркски qorum – скала, канара, в тюркските езици qïr / qir – възвишение, хребет, в монголски *küri, kuri, халха-монголски xür, прототунгусоманджурски *xurē, евенкски ure, корейски *koranγ, японски *kurua, kuro – хълм, насип, планина. (83)

За втората част на думата **«вуна»** на пръв поглед, откриваме точен аналог в чувашки vuna, vona, vunnă, vonnă, vun, von – десет, аналог на общотюркското *on – 10.[3] (84) Но в такъв случай, трябваше да имаме «Десетохълмие», което показва че трябва да се търси друга податка?

За обяснението на Карвуна – Стохълмие може да мислим, че за обозначаване на числото 100, куманите са употребявали и по-древната алтайска форма несъхранена в съвр. тюркски езици. Тук трябва да посочим в монголски zūn, корейски ón, в старояпонски mòmò – сто, и неговият тюркски аналог jom / jum – много, голямо число, в древнотюркски jomγï – всички, множество, jumdar, jumït – събирам, увеличавам, натрупвам. (85), (86) В ТМ езици, umīv, omo – събирам, натрупвам, в улчийски pōm – пълен, цялостен, много. (87) Така че названието Карвуна е получена от алтайското qïr / kuri – хълм, и несъхраненото пратюркско *un / *jum – 100, голямо число[4].

Както пише унгарският иранист Янош Хармата, названието «Стохълмие» се появява преди заселването на българите и е свързано с пребиваването тук, след разпада на Хунската държава, на сарматското племе **садагарии**, т.е. в букв. превод «народ на стоте хълма». Той смята че названието идва от погребалният им обред на подмогилни погребения. (88) Последните остатъци от садагариите са били асимилирани от

---

[3] Сравни с монг. arban – 10, с камасински bj^{e_1}n – 10, енецки biu, ненецки ju^{d}, хантски janγ, чувашки vun и общотюрк. on – 10, в пра-ТМ zhuwan, древнояпонски töwo(n) – 10. Това подсказва съществуването на някаква прадревна азиатска форма *bän-/*vän – 10, и единствен аналог има в езика айну, където wan / wam – 10. Според Н. Поппе и Рамстедт, окончанието –an в монг. и ТМ ез. при образуване на десетиците, е аналог. на тюрк. on, чув. vun (von) – 10.

[4] В тюрк. езици названието на стотицата е jüz. Но произходът му е свързан със субстратна самодийска дума. В пратюркски *jür– 100 < от самодийските езици, в ненецки jur, енецки jū, нганасански jir (варианти gir, dir), камасински dčir – 100. Според Блажек, Рона-Таш, Хелимский, Налольских: прасамодийското *jüŕ идва от пратюркското *jür (< тюркски *jüŕ > чувашки şĕr, татарски jüz и т.н.). Но предвид изолираното пложение на древнотюркското 100 сред останалите алтайски езизици, пределно ясно, е че пътят на заемане е обратен, от самодийски към древнотюркски, т.е. субстратна самодийска дума. В генезизса на древните тюрки участват много езиково алтаизирани самодийски племена (таштъкска култура).

българите, които са съхранили названието, и впоследствие са го предали на новите заселници в региона – печенегите, торките и куманите, които са го превели на своя език като **Кар-вуна**.

Все още липса цялостно изследване на всички кумански думи, съхранени в българския език. Да се надяваме, че в бъдеще, тази празнина ще бъде запълнена.

Използвана литература:

(1) А. Илюшин. К ДИСКУССИИ ВОКРУГ ПОНЯТИЯ "СРОСТКИНСКАЯ КУЛЬТУРА". Сп. ”Древности Алтая” бр.8, 2002 г.

(2) S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill. 2003, стр. 705.

(3) М. Федотов. Этимологического словаря чувашского языка. Том 2 (С-Я) Чебоксары. 1996, стр. 358.

(4). Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000., вж. главата „Скитски вождове в полетата на България (XI – XII в.)

(5) И. Князький. Половцы в Нижнем Подунавье. сп. „Вопросы истории“, № 3., 2000., стр. 121-129.

(6) Оттон из Фрайзинга. Хроника или история о двух царствах. (CHRONICA SIVE HISTORIA DE DUABUS CIVITATIBUS). Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Вып. II. Середина XII- середина XIII в. Москва. 1990.

(7) Е. Скрижинская. Половцы. Опит исторического истолковании этникона. Византийский временник. Том 46. Москва. 1986, стр. 262-263.

(8) Пл. Павлов. Бунтари и авантюрисити…., пак там.

(9) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежка антропонимия в България през XV в. София. 2000, стр. 229.

(10) Ал. Узелац.СРБИЈА, БУГАРСКА И ТАТАРИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА. Докторска дисертација. Београд. 2012, стр. 86, 90-91.

(11) Пл. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000., вж. главата „Военоначалници и съюзници, кумани, татари и алани във Второто Българско царство“.

(12) М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том 1 (А-Д). Москва, 1986, стр.116

(13) И. Добрев. ОСНОВНИ ЧЕРТИ И ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКОТО ПЛАНИНСКО НАЗВАНИЕ БАЛКАН.

(14) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 183.

(15) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 201-203

(16) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 93.

(17) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 252.

(18) М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Том 1, стр.149.

(19) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 240-242.

(20) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 315.

(21) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 113.

(22) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 336.

(23) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 161, 586.

(24) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 195.

(25) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 464, 474.

(26) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 539, 581.,

(27) Я. Пилипчук. Хан Котян и его род.: http://istorja.ru/forums/topic/2991-polovetskiy-han-kotyan-sutoevich/

(28) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 481, 1410.

(29) Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами: Перевод с лат. А.С. Досаев Санкт-Петербург. 2012., стр.35-36, 251-252.

(30) Г. Занетов. Българи на Морава.София. 1914., стр. 39-40.)

(31) Уеб страница «Родственики», вж. фамилия Ивлев.: http://www.rodstvenniki.ua/LastNameInfo.aspx/View/48

(32) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 282, 248-249.

(33) Т. Балкански. Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В.Търново. 2005, стр. 74.

(34) Гръцки извори за Българската история. Том 10, стр. 171-182.
(35) Български етимологичен речник, Том 1, стр.101-102.
(36) К. Бектаев. Казахско-русский словарь. Алматы, 1995, стр. 308.
(37) Э. Тенишев, Х. Суюнчев. Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва. 1989., стр. 446.
(38) К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Том 1 (А-К). Фрунзе, 1985, стр. 406.
(39) К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. Том 2 (Л-Я). Фрунзе, 1985, стр. 319.
(40) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 457-458)
(41) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1103-1104.
(42) Т. Балкански. Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В. Търново. 2005., стр. 9-10.
(43) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 616-617.
(44) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1354.
(45) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 197.
(46) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 277.
(47) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 478)
(48) Ал. Гаркавец, Кипчаскский словарь, Алматы. 2010., стр. 531.
(49) А. Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204 – 1261). София. 1985, стр. 70, 88, 96.
(50) Т. Попов. Българската държавна традиция във Влашката низина, Молдова и Бесарабия, от края на XII до края на XV в.)
(51) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 151)
(52) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 410.
(53) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 227-228
(54) P. SKOK. ETIMOLOGIJSKI RJECNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA. kn.2 (K - poni'). ZAGREB 1972, стр.169-170.
(55) И. Калужская. Палеобалканские реликты в современных балканских языках. К проблеме румыно-албанских лексическийх параллелей. Москва, 2001. Виж „Рум. balaur, bălaur ~ алб. bullar ~ серб.-хорв. блавор ~ (до)греч. Βέλλερος ~ фрак. Βόλουρος и пр.”, стр. 71-91.
(56) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 232.
(57) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 235.
(58) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 293.
(59) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 246.
(60) D. Q. Adams. A DICTIONARY OF TOCHARIAN B. Amsterdam. 1999, стр. 219-220.
(61) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 471-473
(62) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 744-745.
(63) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 452.
(64) В. Стоянов. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. София. 2000, стр. 257.
(65) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 655.
(66) Р. Сабиров. Татарско-русский полный учебный словарь. Москва-Казань, 2008, стр. 126.
(67) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 424-425.
(68) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1257)
(69) Р. Сабиров. Татарско-русский полный учебный словарь. Москва-Казань, 2008, стр. 197.
(70) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 495.
(71) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 587.
(72) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, стр. 588, 588-589, 537.
(73) Александр Гаркавец. Кыпчакский словарь. Алматы. 2010, стр. 1485.
(74) Р. Иванов. Българите торлаци. София. 2017, стр. 92.
(75) Э. Р. Тенишева, Х. И. Сюнчева. Карачаево-балкарский-русский словарь. Москва. 1989, стр. 144.
(76) 3. 3. Бамматов. Кумыкска-русский словарь. Москва. 1969, стр. 85.
(77) Ш. Кибиров, Ю. Цунвазо. Уйгурско-русский словарь. Алма-Ата. 1961, стр. 44.
(78) Български етимологичен речник. Том 1 (А-З). София. 2007, стр. 29.
(79) P. SKOK. ETIMOLOGIJSKI RJECNIK HRVATSKOGA ILI SRPSKOGA JEZIKA. kn.1 (A-J). ZAGREB 1971, стр. 136-137.

(80) Э. В. Севортян. Этимилогический словарь тюркских язывов. Общетюркские и межтюркские основы на букву (Б). Москва, 1978, стр. 258-260

(81) Български етимологичен речник. Том 2 (И-Крепя). София. 1979, стр. 243-244.

(82) Д. Петканова. Стара Българска Литература. Апокрифи. София. 1982., гл. Българска анонимна летопис.

(83) S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill. 2003, стр. 843.

(84) М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, Том 1 (А-Р). Чебоксары. 1996., стр. 130, 131.

(85) S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill. 2003, стр. 486, 1004-1005.

(86) Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, стр. 279.

(87) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурские языки. Том 2 (О-Э), Ленинград. 1975, стр. 41, 267-268.

(88) J. Harmatta. Studies in the History and Language of the Sarmatians. (Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antique et archaeologica Tomus XIII. Szeged 1970.